

Tézisek

Forró Orsolya

Ingadozás a magyar előlségi harmóniában

Szemponatok a variabilitás szinkroniájának és diakroniájának feltárásához és értelmezéséhez

c. doktori (PhD) értekezéséhez

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Elméleti Nyelvészeti Műhely

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

2013

1. A kutatás előzményei – a probléma

A disszertáció tágabb témája – az **előlségi harmónia** (EH) – egyértelműen a magyar nyelv legismertebb és legtöbbit vitatott jelensége. Emellett azonban – paradox módon – az egyik legkevésbé feltárt is, mivel az EH a fonológiai/morfofonológiai jelenségek többségétől eltérően igen jelentős **variabilitást** mutat egyetlen nyelvváltozaton, így az elemzések alapjául szolgáló sztenderden belül is; a szabályokba nehezen foglalható és jólformáltsági ítéletekkel kevésbé megközelíthető variabilitás pedig nem tartozott a generatív nyelvészet kedvelt témái közé. Ennek köszönhetően az elemzések általában nem vették figyelembe a területen végzett **empirikus vizsgálatok** (Szépe 1958, Kontra–Ringen 1986, 1987, Ringen, Kontra 1989) eredményeit.

Az utóbbi években érezhetően megnőtt az érdeklődés az EH variábilis területe iránt (Hayes–Londe 2006, Hayes–Zuraw–Siptár–Londe 2009, Kálmán–Rebrus–Törkenczy 2011 a, b, Rebrus–Szigetvári–Törkenczy 2012). Hayes és munkatársai (Hayes–Londe 2006, Hayes–Zuraw–Siptár–Londe 2009) két kiterjedt adatgyűjtésre alapozott, reprezentatív, többféle módszer kombinálásával végzett vizsgálattal bizonyították: a tövek általuk **variancia-zónának**¹ nevezett, **jósolhatatlan toldalékolású** halmazának elemzésével a beszélők kompetenciájának minden bizonnyal részét képező **szabályosságok** mutathatók ki. A variancia-zóna sajátosságai tehát elméleti szempontból sem érdektelenek.

Mára egyértelmű, hogy az EH régebben feltételezett, fonológiailag relatíve egyszerű formájához képest jóval komplexebb jelenséggel állunk szemben. Az EH variabilitása nem gyorsan változó, elhanyagolható perifériaként, sokkal inkább alapvető, időben és térben relatíve stabil sajátosságként interpretálandó (l. Kálmán–Rebrus–Törkenczy 2011a: 201), így nemcsak a leírás, de az elmélet számára is megkerülhetetlen. Mivel a variabilitás nemcsak a magyarra, hanem más harmonikus rendszerekre is jellemző (l. pl. Campbell 1980), az EH variancia-zónájának feltérképezése által a harmóniajelenségek általános jellegzetességeihez is közelebb juthatunk.

A variancia-zóna adekvát leírásához azonban – elsősorban az elvégzett vizsgálatok csekély száma miatt² – egyelőre nincs elég egyértelmű adat. Ennek a hiánynak a pótlásában

¹ A terminust – Hayes–Londe (2006) nyomán – a *zone of variation* magyar megfelelőjeként használom.

² Az újabb vizsgálatok szükségességéről, illetve a korábbi vizsgálatokról részletesen l. a disszertáció 2. fejezetét.

kívánok részt venni kutatásommal, amely a korábbi vizsgálatok folytatásának, kiegészítésének fogható fel.

Disszertációmban fontos szerepet kap az EH másik „elhanyagolt” területe, a variancia-zóna diakroniája is. A harmónia történetére vonatkozó ismeretanyag igen gazdag a magyar nyelv korábbi korszakait tekintve, azonban a jelenlegi állapot közvetlenebb előzményeivel, valamint a jelenben zajló esetleges változásokkal kapcsolatban csak néhány felvetést fogalmaztak meg, ezen szempontok alapos vizsgálatára a mai napig nem történt kísérlet.

2. A vizsgálat – adatok és kérdések

2.1. Az adatok

A disszertáció jelentősebb részében (a 3–6. fejezetben) azt vizsgálom, milyen tényezők befolyásolják a vegyes magánhangzós, semleges (ang. *neutral*, a továbbiakban: **N**) magánhangzóra vagy magánhangzókra végződő (a továbbiakban: **N(N) végű**) tövek toldalékolását.

Mivel ez a kérdés csak jelentősebb mennyiségű adat felhasználásával kutatható megbízhatóan és hatékonyan, egy adatbázist alakítottam ki, amelynek alapjául egy **reprezentatív korpusz**, a **Magyar Nemzeti Szövegtár** (Váradi 2002) szolgált. Az adatbázis **1000 tő** elülső, illetve hátsó toldalék-allomorfos alakjaira kapott találatok számát tartalmazza. A korábbi kutatásoktól eltérően a tövek nemcsak egy vagy néhány, hanem **21** féle toldalékkal ellátott alakjait vettem figyelembe, ezáltal jelentősen nőtt a felhasználható adatok mennyisége, valamint lehetőség nyílt a toldalékok harmonikus viselkedésének összevetésére is.³

A korábbi kutatásokhoz főként kérdőívvel és/vagy internetről gyűjtött adatokat használtak; ezekhez képest a reprezentatív korpusz vizsgálata jelentős előnyökkel bír, méghozzá a következő szempontokból.⁴

- A felhasználható adatok mennyisége a kérdőíves vizsgálatokhoz viszonyítva jóval nagyobb.

³ Az adatokról részletesen l. a disszertáció 2.3. alfejezetét.

⁴ A korábbi vizsgálatok elemzését l. a disszertáció 2.2. alfejezetében. Saját módszerem előnyeire és korlátaira a 2.3.3. részben térek ki részletesen.

- A szövegek kommunikatív céllal születtek, tehát a nyelvi kompetencia természetes megnyilvánulásainak tekinthetők, szemben az elicitált kérdőíves adatokkal, amelyeket befolyásolhat a normához való igazodás szándéka, a hasonló feladatok végzése során jelentkező fáradás, illetve az ítéletek elbizonytalanodása.
- Az internetes keresésekhez képest jóval kevesebb az irreleváns adat.
- A korpusz az állandóan változó eredményeket adó internetes keresésekkel ellentétben ellenőrizhető adatokat biztosít.

A Szövegtár felhasználásával lehetőség nyílt az EH variabilitásával kapcsolatban korábban már vizsgált kérdések nagy mennyiségű, megbízható forrásból származó adaton alapuló, alaposabb elemzésére, valamint olyan kérdések vizsgálatára is, amelyek a korábbi empirikus munkákban nem kaptak helyet.

2.2. Vizsgált kérdések

2.2.1. Az ingadozás

A variancia-zóna sajátosságainak elemzése során elsőként (a 3. fejezetben) az N(N) végű tövek toldalékolásának egyik szembetűnő és az elemzésekben is igen gyakran említett jellegzetességét, az ingadozást vizsgáltam meg.⁵ Az ingadozás lehetséges értelmezéseinek elkülönítését (l. a 3.1. alfejezetet) követően az ingadozó tövekre általában jellemző sajátosságokat kerestem (l. a 3.2. alfejezetet). Ugyanebben a fejezetben (3.3. alatt) vizsgáltam meg a **toldalékok** eltérő mértékű ingadozásával kapcsolatos feltételezéseket és korábbi eredményeket saját adataim felhasználásával.

2.2.2. A toldalékolást meghatározó tényezők

A disszertáció 4., 5. és 6. fejezetében azt vizsgálom, hogy milyen tényezők hatnak az N(N) végű tövek toldalékolására.

A 4. fejezetben a variancia-zóna legismertebb szabályszerűségeiről, a tövégi N magánhangzó minőségének és a tövégi N magánhangzók számának hatásáról van szó, amelyek Hayes és Londe (2006) nyomán **nyíltsági** és **távolsági hatásként** (ang. *Height Effect*, *Count Effect*) váltak ismertté. Ezek pszichológiai realitásához nem fér kétség; a

⁵ L. a disszertáció 3. fejezetét.

disszertációban a nyíltsági és távolsági hatásra vonatkozó korábbi eredmények összefoglalására, valamint pontosítására, kiegészítésére, az ellentmondások magyarázatára törekszem saját adataim vizsgálatával és a Hayes–Londe féle adatok újraelemzésével.

Az 5. fejezetben azt vizsgálom meg, hogy a nyíltsági és távolsági hatáson kívül vannak-e a töveknek olyan fonológiai tulajdonságaik, amelyek befolyásolják a toldalékválasztást, amelyeket tehát a variancia-zóna aktív tényezőiként kell számon tartanunk. A **hangsúly** (Kontra–Ringen 1986, 1987, Ringen–Kontra 1989), a **szótagszám** (Szépe 1958, Ringen–Kontra 1989), valamint a **tővégi mássalhangzók** száma és minősége (Hayes–Zuraw–Siptár–Londe 2009) mellett megvizsgálom a **hátsó harmonikus trigger** minőségének esetleges hatását is.

A 6. fejezetben az EH szakirodalmában elsőként vetem fel, hogy a toldalékolás meghatározásában a generatív leírásokban többnyire teljesen figyelmen kívül hagyott **nem-fonológiai tényezők** is jelentős szerepet játszhatnak.

2.2.3. A variancia-zóna diakroniája

A disszertáció utolsó (7.) fejezetében kerül sor a variabilitás **diakrón** vonatkozásainak elemzésére, amelyben igen fontos szerepet kapnak a korábbi fejezetekben ismertetett szinkrón eredmények. A következő kérdések megválaszolására teszek kísérletet:

- mi lehet az oka annak, hogy a beszélők nem, illetve nem csak a korábban kizárólagos hátsó toldalékolást alkalmazták az utóbbi néhány száz évben átvett vegyes magánhangzós, N(N) végű jövevényszavak esetében;
- miért tér el az N(N) végű tövek toldalékolása a vegyes magánhangzós tövek más csoportjaitól: a hátsó+elülső (pl. *bordúr, sofőr*), illetve elülső+hátsó (pl. *amőba, müansz*) szerkezetű tövektől;
- miért nem jósolható az N(N) végű tövek bizonyos csoportjainak toldalékolása, illetve miért jósolható jobban egyes típusokban (pl. *i/i* végűek), mint másokban (pl. *e* végűek);
- miért jellemző az ingadozás egyes N(N) végű típusokra jobban (pl. *e* végűek), mint másokra (pl. *i/i* végűek).

3. Eredmények

3.1. Az ingadozás

Az **aktív**, tehát a spontán produkcióban megnyilvánuló ingadozás vizsgálata az ingadozó minta (intuíció számára hozzáférhetetlen) **heterogenitását**, azonban az elemzések számára is releváns **szabályosságokat** is mutat. Az ingadozás leggyakoribb megnyilvánulási formája a **domináns**, amely az egyik allomorftípus (elülső vagy hátsó) jelentős mértékű fölényével jellemezhető. Megállapítható, hogy minél erősebb az ingadozás, annál kevesebb tőre jellemző; a nyelvtanokban gyakran említett, erősen ingadozó példák (*fotel, dzsungel, Ágnes* stb.) tehát ebből a szempontból **nem** az ingadozó toldalékolás tipikus példái. A tövek domináns toldalékvariánsai ráadásul az esetek döntő többségében az azonos szerkezetű, **stabil** töveknél alkalmazott toldalékvariánsokkal egyeznek meg; az EH-ban tapasztalható ingadozás tehát azt jelenti, hogy a tőtípus toldalékolására **általában** jellemző toldalékvariáns mellett jóval kisebb arányban a másik is előfordul. Az ingadozás tényének kevésbé van tehát jelentősége, mint a típusra jellemző toldalékolási eljárásnak, ami jelentősen eltér a dominánsan hátsó toldalékolású *é/i/i* végűek és a dominánsan elülső toldalékolású *e* végűek esetében.⁶

A **toldalékok** eltérő mértékű ingadozásával kapcsolatban Kontra és Ringen (1986), valamint Gósy (1989 a, b) vizsgálati eredményei csak véletlenszerű eltéréseket mutattak, a szisztematikusabb eltéréseket feltételező intuíciók (Papp 1975, Abondolo 1988) pedig – az elemzett adatok fényében – idiolektálisnak tekinthetők. Saját adataim alapján a toldalékok között tendenciaszerű eltérések feltételezhetők ingadozásra való hajlam szempontjából: általában véve a kötőhangzós toldalékok, valamint az *o~e* és *ó~ő* váltakozások kevésbé ingadoznak – bár nagyok a toldalékok csoportjain belüli egyéni különbségek, így szabályosságról semmiképpen sem beszélhetünk.

⁶ Az általam felhasznált korpusz adataihoz képest a jólfőmáltási ítéletek erősebb (**passzív**) ingadozást mutathatnak, azonban az aktív ingadozás jelentőségét ez nem csökkenti, a potenciális változások szempontjából ugyanis elsősorban a valóban megnyilvánuló és nem a „látens” variabilitásnak van jelentősége.

3.2. A toldalékolást meghatározó fonológiai tényezők

3.2.1. A nyíltsági és távolsági hatás

A vegyes magánhangzós, N(N) végű tövek toldalékolásának legerősebb szabályosságai, a nyíltsági és távolsági hatás nagyrészt hasonlóan, néhány kevésbé jelentős szempontból azonban eltérően jelenik meg a terület feltárását célzó három vizsgálatban, Hayes és Londe (2006) internetes adatokra épülő lexikonvizsgálatában, wug-tesztjében és saját korpuszelemzésében. Hayes és Londe eredményei e tekintetben ugyan nem szorulnak megerősítésre, azonban különböző módszerekkel végzett vizsgálataik helyenként magyarázandó eltéréseket, „szabálytalanságokat” is mutatnak. Bár Hayes és Londe nem hagyta magyarázatlanul a felvetődött kérdéseket, a disszertáció 4.2. alfejezetében amellet érvelek, hogy ezek a kompetencia tartalmára irányuló magyarázatok nem adekvátak. A magyarázandó eltérések mögött az általuk feltételezetteknel „prózaibb” okok húzódnak meg: egyrészt az adatközlők kompetenciájának megnyilvánulását befolyásoló tényezők (performanciakorlátok), másrészt az adatbázis sajátosságai. Ezek szem előtt tartásával a nyíltsági és távolsági hatás szabályosnak, mind a lexikonra, mind pedig a produktivitásra irányuló vizsgálatokban erőteljesnek mutatkozik – bár az NN végű tövek csoportjában ezek a hatások kevésbé tisztán nyilvánulnak meg, mint az N végű típusokban.

A nyíltsági hatással kapcsolatban hangsúlyozandó az az egyáltalán nem közismert tény, hogy nemcsak az utolsó, hanem gyengébben az utolsó előtti pozícióban is kimutatható az utolsó magánhangzó minőségének hatása (l. a disszertáció 4.3. alfejezetét).

Az N magánhangzók nemcsak többalakú toldalékokban, hanem egyalakúakban is egymástól eltérően viselkednek. Míg azonban az *e*, *é* és *i/i* tövekben és kétalakú toldalékokban mutatott transzparenciájának mértéke jórészt megegyezik, az egyalakú toldalékokra nem jellemző ugyanez az összefüggés. Bizonyos egyalakú toldalékok N magánhangzójuk minőségétől függetlenül transzparenssek (pl. az *-ék*), mások azonban képesek arra, hogy stabil tövekben ingadozást indukáljanak (pl. a *-né*). Az N magánhangzós egyalakú toldalékok viselkedése – a váltakozó toldalékok eltérő mértékű ingadozásához hasonlóan – további, részletes vizsgálatra szorul.

3.2.2. Egyéb fonológiai tényezők hatása a toldalékolásra

A tövek egyéb fonológiai tulajdonságainak toldalékolásra gyakorolt hatását tekintve saját eredményeim általában véve nem egyeznek meg a területen végzett korábbi vizsgálatokéival; a nyíltsági és távolsági hatáson kívüli fonológiai tényezők EH-ban játszott szerepét a korábban feltételezettnél kevésbé erősnek tapasztaltam.

Kontrának és Ringennek hangsúly és harmónia összefüggését illető elképzeléseit részletesen elemezve bemutatom, hogy az (1986)-os és (1987)-es munkájukban elemzett heterogén adatsoportok a hangsúlynak csupán látszólagos hatását mutatják. A Ringen és Kontra (1989)-ben leírt, végső hangsúly-koncepció problémája pedig az, hogy a szerzők a szótagszám hatását vezetik vissza a hangsúly primer hatására – különösebb ok nélkül, hiszen a más nyelvekből származó, a hangsúly EH-ban való érintettségére utaló szórványos adatok nem elegendőek ahhoz, hogy az azok alapján megfogalmazott következtetéseket a magyarra vonatkozóan is relevánsnak tekintsük.⁷

Szótagszám és toldalékolás **szabályos** összefüggését nem tudtam megerősíteni, így el kellett vetnem azt a korábban általam is támogatott feltételezést (l. Forró 2012), hogy a szótagszámnak **általában** hatása van a toldalékolásra, bár az – erősebben ingadozó – *e* és *é* végű típusokban van különbség két és három szótagú tövek toldalékolása között.⁸

A **hátsó harmonikus triggerek** minőségének is csak bizonyos csoportok esetében van szerepe (a hátsó toldalékolás erősebb például a két szótagú, *a* és *e* tömagánhangzókat tartalmazó típusban, pl. *haver*, *matek*, *Malek*).⁹ A tömagánhangzók tehát – a távolsági és nyíltsági hatáson kívül – nem gyakorolnak más szabályos, fonológiailag motivált hatást a toldalékolásra.

A **tőmássalhangzók** hatásával kapcsolatban korábban publikált eredményeket sem tudtam megerősíteni.¹⁰ A Hayes és mtársai (2009) által feltételezett négy ún. nem-természetes korlátból a tővégi szibilánsok elülső toldalékolást erősítő hatása saját adatbázisomban csak meglehetősen heterogén adatsoport figyelembe vételével mutatható ki (tehát fenntartásokkal kezelendő), a bilabiális nem-kontinuánsoké és a koronális szonoránsoké pedig egyáltalán nem. A négy korlátból csupán egyet, a tővégi mássalhangzó-kapcsolatok már korábban is

⁷ Hangsúly és EH összefüggéséről l. a disszertáció 5.1., ill. 5.2.2. részét.

⁸ Szótagszám és EH összefüggéséről l. a disszertáció 5.2. alfejezetét.

⁹ L. a disszertáció 5.3. alfejezetét.

¹⁰ A tővégi mássalhangzó-szerkezet és EH összefüggéséről l. a disszertáció 5.4. fejezetét.

ismert hatását tudtam biztosan kimutatni, azonban azt sem a teljes zónában, hanem csak egy tőtípusban (a két szótagú *e* végűeknél).¹¹ A tövég szerkezete egyébként más vonatkozásban is releváns: a kitöltött és nem kitöltött kódát tartalmazó csoportok toldalékolása is eltérő, azonban szintén csak bizonyos tőtípusokban (pl. a két szótagú *é* végűeknél).

Ezek az eredmények értelmezésében azt jelentik, hogy a mássalhangzó-környezet Hayes és munkatársai által feltételezett hatása valószínűleg sokkal kevésbé jelentős, ráadásul még kevésbé szisztematikus (hangtani tényezőkhöz még kevésbé köthető). A mássalhangzók minőségének – az *e* fejezetben vizsgált többi fonológiai tényezőhöz hasonlóan – valószínűleg csupán igen specifikus környezetekben van hatása, általában pedig az *N* tőmagánhangzók minősége, mennyisége és/vagy más, idioszinkratikusnak tekintett tényezők határozzák meg a toldalékolást.¹²

3.3. A toldalékolást meghatározó nem-fonológiai tényezők

A disszertációban elsőként mutatok rá arra, hogy az „idioszinkratikus” toldalékolás (ezen belül a kimutatott típus-specifikus hatások) háttérben igen gyakran nem-fonológiai tényezők működése mutatható ki; a 6. fejezetben két ilyen tényezőt tárgyalok részletesen.

A 6.1. alfejezetben azt mutatom be, hogy a típusuk átlagától eltérő toldalékolású szavak jó része idegen eredetű **összetétel** vagy olyan monomorfémikus tő, amely összetételekre hasonlít. Meggyőződésem szerint az EH elemzői mindezülig alaptalanul feltételezték, hogy a beszélők nem „mérlegelik” az idegen vagy idegen eredetű tövek morfológiai tagolhatóságának lehetőségét; a beszélők műveltségükre támaszkodva és/vagy a szavak bizonyos (elsősorban formai) sajátosságai alapján döntenek arról, hogy azok inkább összetételekre vagy inkább simplex tövekre hasonlítanak. Így **az ingadozás** az idegen eredetű összetételek, illetve összetételszerű elemek esetében tulajdonképpen **motivált**: az összetételhatár egyértelműségének hiánya miatt a beszélők jósolhatatlanul döntenek a szó összetettsége vagy egyeleműsége mellett.

¹¹ L. a disszertáció 5.4.3. részét.

¹² A mássalhangzó-hatások kutatása egyébként igen jelentős, részben áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik – a magánhangzók és mássalhangzók szempontjából homogén csoportokban a tövek alacsony száma több mássalhangzó-környezet esetében lehetetlenné teszi a vizsgálatot. Ezért saját eredményeimet is csupán jelzésértékűeknek tekintem: a Hayes és munkatársai eredményeitől való jelentős eltérések elsősorban az újabb vizsgálatok szükségességére hívják fel a figyelmet.

Vannak az idegen eredetű összetételek felismerésének olyan kulcsai, amelyek hatása statisztikailag is egyértelműen kimutatható. Az ingadozó *é* és *i/i* végű csoportokon belül az összetételek két fontos sajátossága, a felismerhető utótag (pl. *-méter*, *-gén*, *-lízis*) és az *-o* végű előtag (pl. *hidro-*, *hetero-*, *bio-*) szignifikánsan, más hatásoktól függetlenül befolyásolja a toldalékválasztást. A morfológiai tagolhatóság hatása adataim alapján igen jelentősnek tűnik.

Míg az összetettség és összetételszerűség toldalékolásra gyakorolt hatása elsősorban a görög–latin eredetű, *é* és *i/i* végű szavak esetében érvényesül, addig egy másik jövevényszócsoporthoz, a németes hangzású, német–jiddis eredetű, két szótagú *e* végű (pl. *balek*, *samesz*) tövek esetében stílusérték és harmónia kapcsolata hat a toldalékválasztásra. Ezekkel a disszertáció 6.2. alfejezetében foglalkozom részletesen.

Az informális stílus diszharmóniával való kapcsolata nemcsak a jövevényszavak kezelésében nyilvánul meg, hanem a natív szavakéban is: nem véletlen, hogy az egyalakúként számon tartott natív toldalékok jelentős része éppen becező képző. A jövevényszavaknak három diszharmóniát mutató csoportját különíthetjük el: a Nadasdy (2008) és Kertész (2003, 2005) által is tárgyalt *lejmol* típus és az Abondolo (1988) által említett *balek* típus mellett a harmadik csoportot a kicsiny *spejz* típus alkotja, amelyet tudomásom szerint elsőként ismertettek. Ez a három csoport szerkezetileg változó mértékben homogén, mindegyikre igaz azonban, hogy diszharmonikus toldalékolásuk szorosan összefügg a szavak stílusértékével.

3.4. A variabilitás diakróniája

A disszertáció utolsó fejezetében – a korábbi fejezetekben ismertetett szinkrón eredményekre alapozva – amellet érvelek, hogy az utóbbi néhány évszázadban átvett N(N) végű szavak korábbinál erősebb elülső toldalékolása mögött nem a jövevényszavak natív szókinestől történő megkülönböztetése, hanem a natív szókincs bizonyos elemeinek erős **analógiás** hatásai állnak. Ezek az analógiás erők véleményem szerint szoros kapcsolatban állnak a 6. fejezetben ismertetett **nem-fonológiai tényezőkkel**.

Feltételezésem szerint a natív szókincsben ismeretlen vegyes magánhangzós típusok toldalékolását elsősorban a natív **összetételek** befolyásolták. Mivel a natív szókincsben nem voltak hátsó+elülső (pl. *kajüt*, *sofőr*), elülső+hátsó (pl. *amőba*, *nüansz*), hátsó+*e* (pl. *modern*, *projekt*) és hátsó+N+N (pl. *bakelit*, *Tahiti*) magánhangzókat tartalmazó tövek, a beszélők elsősorban az ilyen szerkezetű összetételek analógiájára támaszkodhattak ezek toldalékolásában. Az összetételek analógiás vonzása gyengébben érvényesülhetett azoknak a

jövevényszavaknak a toldalékolásában, amelyek szerkezete a natív szókincsben nem volt ismeretlen, tehát az *é* és *i/i* végű (pl. *fazék*, *papír*) típusokban (vö. *asztéknak*, **asztéknak*, *bornírtak*, **bornírtek*). Természetesen az *e* végűek és NN végűek esetében is jelentkezett a natív *é* és *i/i* végűek hatása, csak – a hasonlóság kisebb mértékének megfelelően – gyengébben, az *é* és *i/i* végűek esetében pedig az összetételeké, szintén gyengébben. Ennek a kétféle, tőtípusonként eltérő mértékű hasonlóságon alapuló, tehát eltérően erős hatásnak az interakciójából vezethetjük le az ingadozást, annak a típusra jellemző mértékét és a szintén típus-specifikus allomorfdominanciát is.

A szinkrón ingadozás vizsgálatának eredményei is támogatják ezt a hipotézist. Összetettség és összetettként való toldalékolás a szinkroniában is disszociálódhat,¹³ ennek magyarázatául pedig szintén analógiás vonzások szolgálhatnak; a szinkroniában is kimutathatók továbbá az idegen eredetű összetételek formai sajátosságainak hatása a toldalékolásra. Az összetételek analógiájával nemcsak a nyíltsági és távolsági hatás válik magyarázhatóvá, hanem más, a toldalékolást kisebb csoportokban befolyásoló tényezőké is, amelyek fonológiaiailag idioszinkratikusak, tehát mindenképpen analógiás magyarázatra szorulnak.¹⁴

A másik fontos analógiás hatás, amelyet a harmonikus toldalékolásban igen jelentősnek feltételezek, a diszharmónia informális, illetve a harmónia formális stílussal való kapcsolatán alapul, amely kapcsolat gyökereit az *ë-ző* és *e-ző* nyelvjárásoknak a nyíltsági hatással összefüggő, eltérő toldalékolási tendenciáiban vélem felfedezni. Az *ë-ző* nyelvjárásokban többnyire *ë*-vel ejtett jövevényszavak – *ë-é* hasonlóság által motivált – hátsó toldalékolása a műveletlenség, illetve a bizalmasság asszociációját kelthette az *e-ző* sztenderd beszélőiben, akik így a műveltséghez köthető átvételek (vagyis a jövevényszavak többsége!) esetében inkább elülső toldalékokat alkalmaztak, míg a hátsó toldalékolás a „nyelvjárásias” szavak esetében vált dominánssá.

Az utóbbi évszázadok EH-t illető változásai véleményem szerint más jellegűek és gyengébbek annál, amilyenek általában a kérdés történeti vonatkozásaihoz hozzászólók látják. A harmónia teljes rendszere nem alakult át, csupán a szókészletben nőtt az elülső toldalékolású szavak aránya. Emögött azonban valószínűleg nem a harmónia rendszerét érintő alapvető változások állnak, hanem az, hogy az utóbbi néhány évszázadban egyre nagyobb számban átvett vegyes magánhangzós jövevényszavak bizonyos csoportjai új tőtípusokat

¹³ L. a disszertáció 6.1.3. részét.

¹⁴ L. a disszertáció 7.3. alfejezetét.

honosítottak meg a magyarban, amelyek kezelésében a beszélők nem támaszkodhattak egyértelmű szabályokra. Feltételezésem szerint azonban ez nem eredményezte a natív szavakra alkalmazott eljárásoktól eltérőek megjelenését; sokkal inkább arról lehetett szó, hogy – jobb híján – olyan kategóriák tagjaira is alkalmaztak bizonyos eljárásokat, amelyekre azok elvileg nem vonatkoztak volna.¹⁵

Az adatok alaposabb vizsgálata véleményem szerint nyilvánvalóvá teszi azt a már Szépe (1958) vizsgálata óta ismert tény, hogy az EH modelljei általában véve sokkal szabályosabbak, mint a beszélők kompetenciája, Cseresnyési (1993: 403) szavaival: „a harmóniajelenségek – legalábbis a performancia szintjén – jóval összetettebbek, mint ezt gondoltuk”. Másrészt azonban hiba lenne kizárólag a performancia körébe utalni, tehát a nyelvleírásból diszkvalifikálni ezt a komplexitást: az EH igen erősen variábilis területére ugyanis nem a teljes káosz jellemző, hanem jól körülhatárolható, kisebb hatókörű szabályosságok, amelyek a beszélők kompetenciájának éppúgy részét alkotják, mint az „erős”, kivétel nélküli szabályszerűségek, és amelyek ráadásul közelebb vihetnek a humánspecifikus nyelvi működés teljesebb megértéséhez. Az eddigi modellek tehát egyrészt szabályosabbnak, más vonatkozásban viszont sokkal kaotikusabbnak láttatták az EH-t, mint amilyen az valójában. Munkám egyik fontos tanulságát abban látom, hogy az EH-ban – és esetleg más, a fonológiai leírás számára problémát jelentő jelenségekben – nem-fonológiai jellegű, tehát kevésbé szabályos, fonetikailag nem motivált tényezőknek sokkal nagyobb szerepük van, mint amennyire azt az elsősorban szabályokban gondolkodó, „racionálisan elfogult” nyelvészek általában feltételezik.

Hivatkozások

- Abondolo, Daniel 1988. *Hungarian inflectional morphology*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Campbell, Lyle 1980. The psychological and sociological reality of Finnish vowel harmony. In: Vago, Robert: *Issues in vowel harmony*. John Benjamins B.V. Amsterdam. 245–270.
- Cseresnyési László 1993. Gondolatok a magyar hangrendről. *Magyar Nyelv* 89: 401–12.

¹⁵ Természetesen nem zárható ki, hogy az elülső toldalékolás gyakoribbá válása hosszú távon változást okoz a harmónia rendszerében, azonban jelenleg nem egyértelmű, hogy zajlott/zajlik-e ilyen irányú változás. Az utóbbi évszázadok diakroniájának alapos, célzott feltárása szükséges a jelenlegi állapot hátterének minél teljesebb megértéséhez.

- Forró Orsolya 2012. Szinkrón és diakrón szempontok az előlségi harmónia variabilitásának feltárásához és értelmezéséhez. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila: *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. PPKE BTK. Piliscsaba. 66–81.
- Gósy Mária 1989a. Vowel harmony in children's speech. In: *Viertes Internationales Symposium „Uralische Phonologie“ 4.–8. September 1989 in Hamburg*. 19–54.
- Gósy Mária 1989b. Vowel harmony: interrelations of speech production, speech perception and the phonological rules. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 93–118.
- Hayes, Bruce – Londe, Zsuzsa 2006. Stochastic phonological knowledge: the case of Hungarian vowel harmony. *Phonology* 23: 59–104.
- Hayes, Bruce – Zuraw, Kie – Siptár, Péter – Londe, Zsuzsa 2009. Natural and unnatural constraints in Hungarian vowel harmony. *Language* 85: 822–63.
- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2011a. Ingadozás és diakrónia. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat. Piliscsaba–Budapest. 191–203.
- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2011b. Lehet-e az analógiás nyelvelmélet szinkrón? (A semleges magánhangzók viselkedése tövekben és toldalékokban). In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelveírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 31–45.
- Kertész Zsuzsa 2003. Vowel harmony and the stratified lexikon of Hungarian. *The Odd Yearbook* 7: 62–77.
- Kertész Zsuzsa 2005. Problémák egyes nyelvek kölcsönzés-fonológiai jelenségeinek köréből. In: Bárány Tibor (szerk.): *A tarkaság dicsérete. Az Erasmus Kollégium diákjainak tanulmányai*. Erasmus Kollégium Alapítvány. Budapest. 57–73.
- Kontra Miklós – Ringen, Catherine 1986. Hungarian Vowel Harmony: The Evidence from Loanwords. *Ural-Altäische Jahrbücher* 58: 1–14.
- Kontra Miklós – Ringen, Catherine 1987. Stress and harmony in Hungarian loanwords. In: Rédei Károly (szerk.): *Studien zur Phonologie und Morphologie der uralische Sprachen, Studia Uralica*. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs. Wien. 81–96.
- Nádasdy Ádám 2008. Bizalmas diszharmónia. In: Uő: *Prédikál és szónokol. Újabb írások, beszélgetések a nyelvről. 2003–2007*. Magvető. Budapest. 217–20.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Rebrus Péter – Szigetvári Péter – Törkenczy Miklós 2012. Dark secrets of Hungarian vowel harmony. In: Eugeniusz Cyran – Henryk Kardela – Bogdan Szymanek (szerk.): *Sound*,

Tézisek Forró Orsolya *Ingadozás a magyar előlségi harmóniában* c. doktori értekezéséhez

Structure, and Sense. Studies in Memory of Edmund Gussmann. Wydawnictwo KUL. Lublin. 491–508.

Ringen, Catherine O. – Kontra, Miklós 1989. Hungarian neutral vowels. *Lingua* 78: 181–91.

Szépe György 1958. Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. In: Benkő Loránd (szerk.): *Magyar hangtani dolgozatok. Tanulmánygyűjtemény. Nyelvtudományi Értekezések* 17: 105–29.

Váradi Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference.* Las Palmas, Spanyolország. 385–9.

<http://corpus.nytud.hu/mnsz>

4. A disszertáció témájában megjelent publikáció

Forró Orsolya 2012. Szinkrón és diakrón szempontok az előlségi harmónia variabilitásának feltárásához és értelmezéséhez. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia* 2. PPKE BTK. Piliscsaba. 66–81.